

Sociaal en Cultureel Planbureau

Verduurzaming als sociaal- maatschappelijke opgave

Hoofdstuk 6 van Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024

Verduurzaming als sociaal-maatschappelijke opgave

auteurs

Yvonne de Kluizenaar, Arjen van de Heide en Jurjen Iedema

hoofdstuk 6 van

Koersen op kwaliteit van de samenleving

Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024

onder redactie van

Lotte Vermeij

Yvonne de Kluizenaar

Mark Reijnders

Marcel Coenders

Sociaal en Cultureel Planbureau

Den Haag, maart 2024, herziene versie juli 2024

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is een interdepartementaal, wetenschappelijk instituut, dat – gevraagd en ongevraagd – sociaal-wetenschappelijk onderzoek verricht. Het SCP rapporteert aan de regering, de Eerste en Tweede Kamer, de ministeries en maatschappelijke en overheidsorganisaties. Het SCP valt formeel onder de verantwoordelijkheid van de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.

Het SCP is opgericht bij Koninklijk Besluit op 30 maart 1973. Het Koninklijk Besluit is per 1 april 2012 vervangen door de ‘Regeling van de minister-president, Minister van Algemene Zaken, houdende de vaststelling van de Aanwijzingen voor de Planbureaus’.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2024

Eindredactie en productiebegeleiding: Future Communication, Utrecht

Opmaak binnenwerk: Xerox, Den Haag

Omslagontwerp: Xerox, Den Haag

Foto omslag: ANP | Hollandse Hoogte | Anjo de Haan

Copyright

U mag citeren uit SCP-rapporten, mits u de bron vermeldt.

U mag SCP-bestanden op een server plaatsen mits:

- 1 het digitale bestand (rapport) intact blijft;
- 2 u de bron vermeldt;
- 3 u de meest actuele versie van het bestand beschikbaar stelt, bijvoorbeeld na verwerking van een erratum.

Data

SCP-databestanden, gebruikt in onze rapporten, zijn in principe beschikbaar voor gebruik door derden via DANS: www.dans.knaw.nl.

Contact

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164

2500 BD Den Haag

www.scp.nl

info@scp.nl

Via onze website kunt u zich kosteloos abonneren op een elektronische attendering bij het verschijnen van nieuwe uitgaven.

6 Verduurzaming als sociaal-maatschappelijke opgave

Klimaatverandering, biodiversiteitsverlies, uitputting van grondstoffen en milieuverontreiniging vormen een grote bedreiging voor de kwaliteit van leven van mensen hier en elders, nu en later. Zorgen daarover leven breed. Tegelijkertijd hebben ook veel mensen zorgen over de gevolgen van verduurzaming(sbeleid) voor hun dagelijks leven (De Kluizenaar en Van der Torre 2023). Dit kan steun voor transitiebeleid ondermijnen, terwijl die steun hard nodig is als de overheid serieus werk wil maken van verduurzaming en daarbij ook veel van burgers verwacht. Er is steeds meer aandacht voor een rechtvaardige verdeling van lusten en lasten van zowel de duurzaamheidsproblemen zelf (bv. de afhankelijkheid van fossiele brandstoffen bij stijgende prijzen) als van duurzaamheidsbeleid. In dit hoofdstuk gaan we verder in op hoe sociale ongelijkheid doorwerkt in hoe verschillende groepen klimaatverandering en klimaattransitie ervaren. In *Kwesties voor het kiezen* (De Kluizenaar en Van der Heide 2023) noemden we drie overkoepelende afwegingen die om politieke keuzes vragen.

Moet de overheid...

- 1 rekening houden met bestaanszekerheidsvraagstukken en ongelijkheidsmechanismen in de duurzaamheidstransitie? En zo ja, hoe?
- 2 de transitie versnellen of juist vertragen om de samenleving meer tijd te geven de benodigde aanpassingen te maken?
- 3 de verantwoordelijkheid laten aan burgers en bedrijfsleven of juist zelf (meer dan nu) het voortouw nemen?

In deze bijdrage verkennen we hoe deze keuzes kunnen doorwerken voor de samenleving en voor verschillende groepen burgers. Dat doen we aan de hand van eerder gepubliceerde inzichten en nieuwe empirische data over:

- doorwerking van de gevolgen voor burgers;
- wat burgers als belangrijk zien voor een rechtvaardige transitie;
- hoe burgers aankijken tegen duurzaamheidsvraagstukken en verduurzamingsbeleid.

Met deze empirische data krijgen we met name in beeld hoe burgers aankijken tegen het duurzaamheidsvraagstuk en tegen het beleid en het overheidsfunctioneren in de klimaataanpak. Wat is de door burgers gepercipieerde en gewenste verantwoordelijkheidsverdeling? Wat zijn hun zorgen en verwachtingen? Hoe rechtvaardig is de verdeling van lusten en lasten in hun ogen? We krijgen daarmee inzicht in hoe de wensen en verwachtingen van burgers passen bij de keuzes die voorliggen. Daarbij past de kanttekening dat cruciale keuzes voor het collectieve belang op de langere termijn op gespannen voet kunnen staan met de publieke opinie in het hier en nu. De publieke opinie geeft wel een belangrijk signaal af over de legitimiteit van beleid, en daarmee over de acceptatie en effectiviteit ervan.

We kijken waar mogelijk steeds zowel naar het algemene beeld als naar verschillen tussen groepen met meer en minder hulpbronnen (hier: verschillen naar opleiding en inkomen). We sluiten af met een reflectie op de voor- en nadelen van verschillende keuzes, bekeken door de lens van de kwaliteit van de samenleving, met speciale aandacht voor ongelijkheden en een rechtvaardige verdeling.

6.1 Beleidskeuzes en wat mensen ervan (onder)vinden

6.1.1 *Probleembesef leeft breed, het sterkst bij mensen met meeste hulpbronnen*

Het klimaat verandert en dat heeft wereldwijd ingrijpende gevolgen. Experts benadrukken dan ook al enkele decennia het belang en de urgentie van klimaataanpak (IPCC 2023). In opinieonderzoek zien we dat het besef breed leeft dat het klimaat (mede) door toedoen van de mens is veranderd. Veel mensen zien dit als (potentiële) bedreiging en zijn – in elk geval in enige mate – bezorgd over de gevolgen voor volgende generaties en voor het eigen leven (zie tabel 6.1). Daarbij domineren zorgen over de toenemende frequentie van droge zomers, overstromingen en zware neerslag, en over het uitsterven van plant- en diersoorten (CBS 2023a). Klimaat en milieu staat al jaren in de top 5 van de lijst van de door burgers genoemde belangrijkste maatschappelijke problemen in Nederland op dit moment. De relatieve prioritering ten opzichte van andere problemen – en wat de onderliggende bronnen van de zorgen precies zijn – verschilt tussen groepen en varieert in de tijd (Miltenburg et al. 2023). Ondanks

het besef dat het klimaat verandert en we er iets aan moeten doen, is het urgentiegevoel wisselend. Zorgen van burgers gaan niet alleen over klimaat en de toereikendheid van klimaatmaatregelen, maar ook over de gevolgen van maatregelen (De Kluizenaar en Flore 2021; Kluizenaar en Van der Torre 2023). We zien vooral verschillen naar opleiding. Hbo- en wo-geschoolden zijn vaker bezorgd over de gevolgen van klimaatverandering en andere duurzaamheidsproblemen en ze hechten meer belang aan klimaataanpak (tabel 6.1).

Tabel 6.1 Klimaat, grondstoffenschaarste en natuur: probleembesef en ervaren urgentie voor de populatie als geheel en naar opleiding en inkomen (kwintielen), bevolking 18 jaar en ouder, 2021-2023 (in procenten, gewogen)^a

	totaal	opleiding			inkomen				
		bo, vmbo	havo, vwo, mbo	hbo, wo	kwintiel				
					1 ^e	2 ^e	3 ^e	4 ^e	5 ^e
klimaat afgelopen 100 jaar veranderd (ja, waarschijnlijk of zeker)	95	94	94	97	93	93	97	97	95
invloed mens (evenveel mens als natuur-geheel mens)	93	91	92	95	92	89	93	95	94
kan mens klimaatverandering tegenhouden? (ja, deels-volledig)	78	70	76	84	77	76	76	80	80
zorgen over klimaatverandering (bezorgd-heel erg bezorgd)	74	65	69	83	72	69	71	77	76
zorgen klimaatverandering op eigen leven (bezorgd-heel erg bezorgd)	55	47	54	64	51	54	57	58	60
zorgen klimaatverandering op volgende generatie (bezorgd-heel erg bezorgd)	78	72	75	87	71	80	81	82	82
urgentie klimaataanpak (eens-helemaal eens)	67	58	60	78	63	65	68	67	69
belang anders leven klimaatverandering (in enige mate belangrijk)	80	73	78	87	73	78	78	84	84
belang energietransitie (in enige mate belangrijk)	82	78	78	89	78	79	81	85	85
zorgen afhankelijkheid Nederland van buitenlandse energie (bezorgd-heel erg bezorgd)	70	66	69	72	70	67	71	71	73
zorgen opraken grondstoffen (bezorgd-heel erg bezorgd)	64	60	62	68	62	62	63	65	67
zorgen achteruitgang natuur (bezorgd-heel erg bezorgd)	77	68	75	85	75	75	80	80	79

a De volledige vraagstelling en de databron is te vinden in de bijlage bij dit hoofdstuk, te vinden op www.scp.nl bij deze publicatie.

Bron: SCP/CBS (NIB'21, '22, '23); SCP (SCO'23)

6.1.2 Steun voor verduurzaming, onvrede over klimaatbeleid bij mensen met minste hulpbronnen

Nadelen van duurzaamheidsproblemen raken groepen met minder hulpbronnen soms harder

Duurzaamheidsproblemen kunnen verschillende gevolgen hebben voor verschillende inkomens- en opleidingsgroepen. Zo komen mensen in minder goede financiële situaties in slecht geïsoleerde woningen sneller in de problemen door stijging van de gasprij, zolang zij nog afhankelijk zijn van fossiele energie (aardgas). Zij hebben een hogere kans om met energiearmoede te maken te krijgen (Middelkoop et al. 2018; Mulder et al. 2023; Schotten et al. 2023) en zien zich vaker genooddaakt kou te verdragen om energiekosten te drukken (Grey et al. 2017). Terwijl de betaalbaarheid van energie voor mensen met een lager inkomen vaker een punt van zorg is, ligt de mogelijkheid om via eigen investering in de woning de energierekening te verlagen vaker buiten bereik (Steenbekkers et al. 2021a). Energierenovatie kan leiden tot vermindering van financiële zorgen door verlaging van de

energierekening (Van der Wal et al. 2023). Maar mensen die over minder hulpbronnen beschikken, zijn vaak minder goed toegerust om mee te komen met deze veranderingen (Steenbekkers et al. 2021a). Hbo- en wo-geschoolden en mensen die (zeer) makkelijk kunnen rondkomen hebben een grotere kans om tot de voorlopers in woningverduurzaming te behoren (Scholte et al. 2020; Steenbekkers et al. 2021b).

Klimaatbeleid kan ongelijkheid vergroten

Ook klimaatbeleid kan verschillend doorwerken voor verschillende groepen en daarmee onbedoeld de ongelijkheid vergroten. Zo profiteren groepen met een lager inkomen minder van stimulerende maatregelen, zoals subsidies voor woningverduurzaming en elektrisch rijden (Bokhorst et al. 2022; Vergeer 2017). Zij beschikken minder vaak over een auto en als ze wel een auto bezitten, is deze vaak niet elektrisch (CBS 2023b, 2023c). Ook duurzame consumptie is niet altijd even toegankelijk voor de groepen met minder hulpbronnen (Schyns 2016). Terwijl de laagste inkomensgroep minder bijdraagt aan de uitstoot van broeikasgassen (Van Beek et al. 2023; Ecorys 2022; Ivanova en Wood 2020; Kanne et al. 2019), kunnen maatregelen gericht op het bepalen van vervuילend gedrag relatief grote gevolgen hebben voor hun bestaanszekerheid. Zo kunnen beprijzende maatregelen bij basisbehoeften als energie en levensmiddelen (bv. energiebelasting, vleestaks, zuiveltaks) deze groep relatief hard raken in hun kosten van levensonderhoud. Deze mensen hebben immers een groter deel van hun inkomen nodig voor basisbehoeften (CPB 2023; Nibud 2024).

Mensen met meer en minder hulpbronnen ervaren klimaataanpak verschillend

De verschillen in hoe groepen met meer en minder hulpbronnen de doorwerking van beleid ondervinden, hebben mogelijk invloed op de manier waarop deze groepen klimaatbeleid ervaren. Daarnaast speelt mogelijk een rol dat groepen verschillen in de mate waarin zij andere problemen hebben. De zorgen van burgers over de gevolgen van klimaatverandering en klimaatmaatregelen komen bovendien boven op zorgen over de stijgende kosten van levensonderhoud (inflatie), ongelijkheid, immigratie, de zorg en het tekort aan betaalbare woningen (Geurkink et al. 2023). Eerder onderzoek liet zien dat de zorgen over klimaat en klimaatbeleid sterk verschillen tussen groepen met meer en minder hulpbronnen, zowel inhoudelijk als in de mate van bezorgdheid. Zo ervaren mensen die aangeven moeilijker te kunnen rondkomen, meer zorgen over nadelige gevolgen van klimaatbeleid voor hun financiële situatie. Hoewel zij zich tegelijkertijd wel degelijk ook zorgen maken over het klimaat. Hoewel een meerderheid ook het belang ziet van een Nederlandse bijdrage in de klimaataanpak en bezorgd is over de ontoereikendheid van klimaatmaatregelen, ervaart deze groep ook meer onvrede en onrechtvaardigheid rond de klimaataanpak (De Kluizenaar en Flore 2021). Dat zien we terug in het feit dat een substantiële minderheid vindt dat de regering *te veel* doet aan klimaat.

Dit gevoel leeft het sterkst onder mensen met alleen een basisschool- of vmbo-opleiding. In die groep is ook bijna de helft boos over de aandacht voor klimaat ten opzichte van andere problemen (tabel 6.2a). Hoewel een recente meting laat zien dat het klimaat een plek inneemt in de top 3 van door burgers genoemde prioriteiten voor een nieuw kabinet, worden 'het functioneren van de politiek' en 'inkomen en prijzen' nog vaker genoemd (Geurkink et al. 2023). Wanneer andere zorgen de boventoon voeren, kan dat het lastiger maken om passief en actief draagvlak te vinden voor het zetten van grotere stappen op het gebied van klimaat.

Tabel 6.2a Ervaren belang klimaatbeleid, probleemoplossend vermogen en onvrede over prioritering in de populatie als geheel en naar opleiding en inkomen, bevolking 18 jaar en ouder, 2021-2023 (in procenten, gewogen)^a

	totaal	opleiding			inkomen				
		bo, vmbo	havo, vwo, mbo	hbo, wo	kwintiel				
					1 ^e	2 ^e	3 ^e	4 ^e	5 ^e
belang Nederlandse bijdrage klimaat (in enige mate belangrijk)	79	73	77	87	74	75	79	84	81
regering doet te veel tegen klimaatverandering (in enige mate te veel)	48	58	53	36	53	49	48	46	45
regering doet te weinig tegen klimaatverandering (in enige mate te weinig)	52	42	47	64	47	51	52	54	55
tevreden over wat regering bereikt met klimaatbeleid (in enige mate tevreden)	8	9	7	9	9	7	7	10	8
ontevreden over wat regering bereikt met klimaatbeleid (in enige mate ontevreden)	58	53	58	62	61	54	64	53	60
bezorgd over ontoereikendheid klimaatmaatregelen (bezorgd-heel erg bezorgd)	76	69	74	82	77	74	73	79	76
boos over aandacht klimaat: er zijn belangrijkere problemen (eens-helemaal eens)	31	46	34	19	41	39	33	24	27

a De volledige vraagstelling en de databron is te vinden in de bijlage bij dit hoofdstuk, te vinden op www.scp.nl bij deze publicatie.

Bron: SCP/CBS (NIB'21, '22, '23); SCP (SCO'23)

Steun voor specifieke klimaatmaatregelen verschilt tussen mensen met meer en minder hulpbronnen

Een ongelijke doorwerking van beleidsmaatregelen is mogelijk ook van invloed op (verschillen tussen groepen in) draagvlak voor specifieke klimaatmaatregelen. Sommige maatregelen krijgen brede steun, bijvoorbeeld een vliegtaks, subsidie voor woningverduurzaming voor burgers en het verhogen van belasting voor bedrijven die veel fossiele brandstoffen gebruiken. Andere maatregelen krijgen juist weinig steun, zoals een zuiveltaks en vleestaks (zie tabel 6.2b). Ruim de helft van de mensen steunt subsidies voor elektrische auto's, maar die steun is duidelijk minder groot dan voor andere stimulerende maatregelen. De steun voor maatregelen verschilt tussen groepen, vooral naar opleiding. In het algemeen is de steun voor maatregelen lager in groepen met minder hulpbronnen. Zo is de steun voor aardgasvrij wonen kleiner onder mensen die alleen de basisschool of het vmbo hebben afgerond. Een meerderheid van hen en van de lage inkomensgroep wijst een extra belasting op vlees en zuivel expliciet af. De verwachting is dat juist mensen met een lager inkomen baat kunnen hebben bij woningverduurzaming, zeker wanneer zij in slecht geïsoleerde woningen wonen (mits dit leidt tot lagere woonlasten door een lagere energierekening). Toch steunt slechts ongeveer de helft het streven naar een aardgasvrije woningen in 2050. Mogelijk ervaart een groot deel van die groep de voordelen nog onvoldoende. Daarbij spelen ongelijke toegang tot woningverduurzaming (Bokhorst et al. 2022) en tot subsidies daarvoor (Steenbekkers en Scholte 2019; Steenbekkers et al. 2021a, 201b; Vergeer 2017) mogelijk een rol.

Tabel 6.2b Specifieke klimaatmaatregelen: steun en weerstand in de populatie als geheel en naar opleiding en inkomen, bevolking 18 jaar en ouder, 2023 (in procenten, gewogen)^a

	totaal	opleiding			inkomen				
		bo, vmbo	havo, vwo, mbo	hbo, wo	kwintiel				
					1 ^e	2 ^e	3 ^e	4 ^e	5 ^e
woningen in 2050 aardgasvrij (beetje-sterk voor)	55	40	53	68	50	52	61	57	65
woningen in 2050 aardgasvrij (beetje-sterk tegen)	24	29	25	19	25	23	20	27	23
vleestaks (beetje-sterk voor)	35	19	30	52	26	28	35	40	50
vleestaks (beetje-sterk tegen)	48	64	50	32	52	54	47	43	39
zuiveltaks (beetje-sterk voor)	23	12	20	36	19	20	23	27	31
zuiveltaks (beetje-sterk tegen)	58	71	60	47	63	62	59	54	53
vliegtaks (beetje-sterk voor)	58	49	55	68	56	56	63	59	61
vliegtaks (beetje-sterk tegen)	24	29	25	20	24	24	22	23	25
subsidie burgers aanschaf elektrische auto's (beetje-sterk voor)	54	47	53	62	48	50	57	59	65
subsidie burgers aanschaf elektrische auto's (beetje-sterk tegen)	22	25	23	19	24	23	24	17	19
subsidie burgers verduurzamen woning (beetje-sterk voor)	78	72	76	88	74	74	82	82	89
subsidie burgers verduurzamen woning (beetje-sterk tegen)	7	11	7	4	8	10	5	5	4
subsidie bedrijven om minder fossiele brandstoffen te gebruiken (beetje-sterk voor)	58	48	58	67	50	57	61	60	70
subsidie bedrijven om minder fossiele brandstoffen gebruiken (beetje-sterk tegen)	20	23	19	17	21	22	22	17	17
verhogen belasting bedrijven die veel fossiele brandstoffen gebruiken (beetje-sterk voor)	73	63	71	85	68	70	76	80	81
verhogen belasting bedrijven die veel fossiele brandstoffen gebruiken (beetje-sterk tegen)	11	14	11	8	13	13	10	8	9

a De volledige vraagstelling en de databron is te vinden in de bijlage bij dit hoofdstuk, te vinden op www.scp.nl bij deze publicatie.

Bron: SCP (SCO'23)

6.1.3 Klimaatpak een gedeelde verantwoordelijkheid

Burgers en overheid zien klimaatpak als gedeelde verantwoordelijkheid: overheid, bedrijfsleven én burgers moeten een zekere verantwoordelijkheid nemen. Wel leggen burgers de verantwoordelijkheid het meest bij de overheid en het bedrijfsleven (De Kluizenaar en Flore 2021; Wagemans en Peters 2023). De percepties lopen uiteen over de mate waarin de verschillende partijen al voldoende doen. Hoewel slechts een klein deel van de mensen vindt dat de overheid en het bedrijfsleven al voldoende doen tegen klimaatverandering, vindt een meerderheid dat burgers al voldoende doen. Opvattingen over de verantwoordelijkheidsverdeling hangen samen met hulpbronnen, vooral met opleiding. De groepen met meer hulpbronnen zien meer verantwoordelijkheid voor zichzelf dan groepen met minder hulpbronnen (tabel 6.3). Burgers zien ook graag dat vooral de landelijke overheid en bedrijven veel verantwoordelijkheid nemen voor het verduurzamen van het Nederlandse energiegebruik (Wagemans en Peters 2023). Rond lokale duurzame energieprojecten zien burgers graag een grotere rol voor de overheid, omdat zij denken dat die de publieke belangen het best kan dienen. Ze hebben weliswaar vertrouwen in de competentie van bedrijven, maar vrezen dat deze bedrijfsbelangen boven publieke belangen of belangen van omwonenden zullen stellen als het erop aankomt (De Kluizenaar et al. 2022).

Tabel 6.3 Visies burgers op gewenste verantwoordelijkheidsverdeling en mate van inzet, voor de populatie als geheel en naar opleiding en inkomen, bevolking 18 jaar en ouder, 2021 (in procenten, gewogen)^a

	totaal	opleiding			inkomen				
		bo, vmbo	havo, vwo, mbo	hbo, wo	kwintiel				
					1 ^e	2 ^e	3 ^e	4 ^e	5 ^e
verantwoordelijkheid overheid (enige-sterke mate)	95	94	93	97	94	94	94	96	95
verantwoordelijkheid grote bedrijven (enige-sterke mate)	94	92	93	97	93	94	94	95	95
verantwoordelijkheid uzelf (enige-sterke mate)	86	82	83	91	80	83	84	88	90
voldoende doen: overheid (enige-sterke mate)	44	48	47	40	45	48	42	43	44
voldoende doen: grote bedrijven (enige-sterke mate)	33	39	36	28	36	33	34	33	31
voldoende doen: uzelf (enige-sterke mate)	71	72	70	72	71	75	72	70	69

a De volledige vraagstelling en de databron is te vinden in de bijlage bij dit hoofdstuk, te vinden op www.scp.nl bij deze publicatie.

Bron: SCP/CBS (NIB'21)

6.1.4 Grotere bijdrage aan emissies gaat soms samen met grotere wil tot gedragsverandering

De groepen met de minste hulpbronnen dragen relatief het minst bij aan broeikasgasemissies. Zo becijferde Ecorys (2022) dat de 10% hoogste inkomens per hoofd bijna vijf keer zoveel CO₂ uitstoot als de helft van de bevolking met de laagste inkomens, onder meer doordat de hoogste inkomens vaker vliegen en meer (fossiele) autokilometers maken. In die groep valt dus de grootste verduurzamingswinst te behalen. We zien hier dat het vlieggedrag samenhangt met inkomen: hoe hoger het inkomen, hoe vaker mensen aangeven te vliegen voor privédoeleinden. Meer dan de helft van de mensen geeft aan na te denken over wat ze in hun dagelijks leven kunnen doen tegen klimaatverandering. Onder hbo- en wo-geschoolden is dat percentage hoger (tabel 6.4). Eerder zagen we ook bij woningverduurzaming dat deze groep vaker maatregelen heeft getroffen of wil nemen (Scholte et al. 2020; Steenbekkers et al. 2021a). Hbo- en wo-geschoolden en de hogere inkomensgroepen hebben vaak ook meer mogelijkheden voor duurzame consumptie en duurzaam gedrag, zeker waar dat geld kost (Schyns 2016). Hbo- en wo-geschoolden geven minder vaak aan dagelijks vlees te eten en het deel van die groep dat weleens vlees eet zegt vaker bereid te zijn minder vlees te eten. Uitzondering op dit patroon betreft het vlieggedrag. De groepen met de meeste hulpbronnen vliegen meer, maar van het deel van de mensen dat weleens vliegt lijken de hoogste inkomens minder vaak bereid om minder te gaan vliegen dan de laagste inkomens. De laagste inkomensgroep vliegt daarentegen nu al minder en is ook het meest bereid om (nog) minder te vliegen.

Tabel 6.4 Gedrag en gedragsintenties: bereidheid tot duurzamer gedrag voor de populatie als geheel en naar opleiding en inkomen, bevolking 18 jaar en ouder, 2023 (in procenten, gewogen)^a

	totaal	opleiding			inkomen				
		bo, vmbo	havo, vwo, mbo	hbo, wo	kwintiel				
					1 ^e	2 ^e	3 ^e	4 ^e	5 ^e
denken over dagelijks gedrag voor klimaat (eens-helemaal eens)	55	42	52	69	53	51	58	56	62
vlees (of kip) bij de warme maaltijd (dagelijks)	17	23	19	10	18	17	15	13	15
vlees (of kip) bij de warme maaltijd (hooguit 2 dagen per week)	24	18	19	33	29	22	22	24	21
bereidheid (nog) minder vlees te eten (ja, misschien-zeker) ^b	50	37	49	62	44	50	52	50	60
vliegen voor privédoeleinden afgelopen 12 maanden (1x of vaker)	43	30	46	51	29	32	43	52	62
bereidheid (nog) minder te vliegen (ja, misschien-zeker) ^b	39	37	35	45	48	39	36	38	39

a De volledige vraagstelling en de databron is te vinden in de bijlage bij dit hoofdstuk, te vinden op www.scp.nl bij deze publicatie.

b Het percentage van de mensen dat bereid is tot minderen, onder degenen die weleens vlees eten of vliegen.

Bron: SCP (SCO'23)

6.1.5 Veel burgers oordelen ongunstig over het verduurzamingsbeleid van de overheid

Het vertrouwen in de overheid hangt samen met oordelen over het overheidsfunctioneren (zie hoofdstuk 10). Weet de regering wat er onder burgers leeft als het gaat om klimaatbeleid? Weegt de regering de belangen van verschillende groepen burgers zorgvuldig af bij keuzes voor beleid en pakt zij problemen effectief aan? Een groot deel van de mensen oordeelt negatief over het functioneren van de regering in het verduurzamingsbeleid (tabel 6.5). Zo is een meerderheid ontevreden over wat de regering bereikt met haar klimaatbeleid, heeft ongeveer de helft van de mensen het gevoel dat de regering niet luistert naar de wensen van burgers bij het maken van klimaatbeleid en heeft een nog kleiner deel het gevoel dat er rekening wordt gehouden met de mening van 'mensen zoals zij'. In de groepen met de minste hulpbronnen zijn die oordelen negatiever dan in de groepen met meer hulpbronnen.

Tabel 6.5 Ervaren responsiviteit en burgerbetrokkenheid bij klimaatbeleid in de populatie als geheel en naar opleiding en inkomen, bevolking 18 jaar en ouder, 2023 (in procenten, gewogen)^a

	totaal	opleiding			inkomen				
		bo, vmbo	havo, vwo, mbo	hbo, wo	kwintiel				
					1 ^e	2 ^e	3 ^e	4 ^e	5 ^e
Mensen zoals ik mogen meedenken. (eens-helemaal eens)	46	41	45	52	40	48	42	49	52
Mensen zoals ik mogen meedenken. (oneens-helemaal oneens)	20	22	21	17	24	20	23	16	16
Men houdt rekening met mening mensen zoals ik. (eens-helemaal eens)	19	13	16	27	17	19	15	20	27
Men houdt rekening met mening mensen zoals ik. (oneens-helemaal oneens)	41	44	46	34	46	43	47	33	39
Het is belangrijk om zelf mee te kunnen denken. (eens-helemaal eens)	46	43	43	52	45	51	45	46	48
Het is belangrijk om zelf mee te kunnen denken. (oneens-helemaal oneens)	15	12	16	14	12	14	14	15	17
Het is belangrijk dat mensen zoals ik mee kunnen denken. (eens-helemaal eens)	57	49	56	64	58	58	59	56	57
Het is belangrijk dat mensen zoals ik mee kunnen denken. (oneens-helemaal oneens)	9	10	9	8	9	7	10	9	9
De regering luistert naar de wensen van burgers bij het maken van beleid. (oneens-helemaal oneens)	52	54	54	46	56	53	52	49	45
De regering weegt belangen van groepen burgers af. (oneens-helemaal -oneens)	51	52	53	49	57	53	53	46	45

a De volledige vraagstelling en de databron is te vinden in de bijlage bij dit hoofdstuk, te vinden op www.scp.nl bij deze publicatie.

Bron: SCP (SCO'23)

6.1.6 Meerderheid ervaart lastenverdeling als onrechtvaardig en verwacht toename ongelijkheid door transitie

Klimaataanpak is ook een verdelingsvraagstuk. We zagen eerder al dat subsidies en beprijzende maatregelen onbedoeld kunnen leiden tot een toename van ongelijkheden tussen groepen burgers. Bij de verdeling van lusten en lasten van de klimaataanpak gaat het echter niet alleen om de verdeling tussen (groepen) burgers, maar ook om de verdeling tussen burgers en bedrijven. Huishoudens en kleine bedrijven betalen – vergeleken met andere landen – relatief veel belasting over hun energiegebruik, terwijl voor grootverbruikers van energie de belastingdruk juist relatief laag is (Heerma van Voss 2024). Feitelijke verdelingseffecten kunnen mede van invloed zijn op de ervaren (distributieve) rechtvaardigheid.

Een meerderheid van de mensen ervaart de verdeling van de kosten van de klimaataanpak als oneerlijk (tabel 6.6a). Dat geldt vooral voor de verdeling tussen landen en tussen burgers en bedrijven, maar ook voor de verdeling tussen arm en rijk. Het is niet duidelijk hoe mensen de verdeling graag zouden willen zien, bijvoorbeeld in hoeverre zij vinden dat Nederland meer of juist minder van de kosten moet dragen ten opzichte van andere landen. Wel is duidelijk dat alle groepen in nagenoeg dezelfde mate ervaren dat de kosten oneerlijk verdeeld zijn tussen landen en tussen burgers en bedrijven. Waar het gaat om de verdeling tussen arm en rijk, is de beleving van onrechtvaardigheid duidelijk sterker onder burgers met de minste hulpbronnen.

Tabel 6.6a Ervaren distributieve rechtvaardigheid (tussen landen, burgers-bedrijven, arm en rijk) in de populatie als geheel en naar opleiding en inkomen, bevolking 18 jaar en ouder, 2021 (in procenten, gewogen)^a

	totaal	opleiding			inkomen				
		bo, vmbo	havo, vwo, mbo	hbo, wo	kwintiel				
					1 ^e	2 ^e	3 ^e	4 ^e	5 ^e
rechtvaardigheid verdeling kosten tussen landen (eerlijk)	17	18	16	17	14	17	16	17	20
rechtvaardigheid verdeling kosten tussen landen (oneerlijk)	83	82	84	83	86	83	84	83	80
rechtvaardigheid verdeling kosten tussen burgers en bedrijven (eerlijk)	20	21	20	20	16	19	17	21	25
rechtvaardigheid verdeling kosten tussen burgers en bedrijven (oneerlijk)	80	79	80	80	84	81	83	79	75
rechtvaardigheid verdeling kosten tussen arme/rijke burgers (eerlijk)	24	21	23	25	19	18	22	25	30
rechtvaardigheid verdeling kosten tussen arme/rijke burgers (oneerlijk)	76	79	77	75	81	82	78	75	70

a De volledige vraagstelling en de databron is te vinden in de bijlage bij dit hoofdstuk, te vinden op www.scp.nl bij deze publicatie.

Bron: SCP/CBS (NIB'21)

De meeste mensen verwachten ook dat de verschillen tussen arm en rijk in Nederland verder zullen toenemen door de energietransitie (tabel 6.6b). Ruim de helft van de mensen verwacht er ook persoonlijk op achteruit te gaan, vooral de mensen met alleen een basisschool- of vmbo-opleiding.

Tabel 6.6b Verwachtingen over ongelijkheid en bestaanszekerheid door energietransitie in de populatie als geheel en naar opleiding en inkomen, bevolking 18 jaar en ouder, 2021-2023 (in procenten, gewogen)^a

	totaal	opleiding			inkomen				
		bo, vmbo	havo, vwo, mbo	hbo, wo	kwintiel				
					1 ^e	2 ^e	3 ^e	4 ^e	5 ^e
Het verschil arm/rijk in Nederland bij de energietransitie wordt... (iets-heel veel groter)	76	77	78	73	71	76	80	77	74
Mijn eigen financiële situatie bij de energietransitie wordt... (iets-heel veel slechter)	57	63	57	53	60	55	59	60	56
Mijn eigen financiële situatie bij de energietransitie wordt... (iets-heel veel beter)	7	8	5	8	8	7	5	7	7

a De volledige vraagstelling en de databron is te vinden in de bijlage bij dit hoofdstuk, te vinden op www.scp.nl bij deze publicatie.

Bron: SCP/CBS (NIB'21); SCP (SCO'23)

Versantvoort et al. (2024) laten zien dat er relatief veel overeenstemming bestaat over welke principes leidend moeten zijn voor een rechtvaardig klimaatbeleid. Voor alle inkomens- en opleidingsgroepen geldt dat de meeste mensen het principe steunen dat de vervuiler betaalt, waarbij de kosten voor de klimaat aanpak bij de grootste vervuilers terechtkomen. In alle groepen is er daarnaast ook aanzienlijke steun voor het principe dat mensen en bedrijven bijdragen naar vermogen, en dat er compensatie moet plaatsvinden voor de laagste inkomens voor de kosten die ze maken om de nodige aanpassingen te doen. Hoewel er dus brede overeenstemming is over welke principes leidend moeten zijn, bestaan er

wel accentverschillen tussen groepen in de mate waarin zij deze principes ondersteunen. Zo vinden mensen met minder hulpbronnen naar verhouding vaker dat de laagste inkomens moeten worden gecompenseerd voor de kosten die ze maken, terwijl het principe dat de vervuiler betaalt relatief populair is in de groepen die beschikken over relatief veel hulpbronnen (Versantvoort et al. 2024).

6.2 Reflectie: politieke keuzes en burgerperspectief

Wat kunnen verschillende politieke keuzes betekenen voor de kwaliteit van de samenleving, met speciale aandacht voor ongelijkheid en verdeling?

6.2.1 Hoe rekening te houden met bestaanszekerheid en ongelijkheidsmechanismen?

Verduurzaming biedt kansen om de positie van burgers en samenleving te versterken. Wanneer onvoldoende rekening wordt gehouden met de gevolgen ervan voor verschillende groepen burgers, kent het risico's op het gebied van bestaanszekerheid en sociale ongelijkheid. Structurele ongelijkheid in de Nederlandse samenleving (Vrooman et al. 2023) kan doorwerken in hoe groepen in de samenleving de transities en het transitiebeleid ervaren, eraan mee kunnen doen en er de lusten en lasten van ervaren. De vraag is of en hoe de overheid in het vormgeven van transitiebeleid rekening moet houden met zulke verschillen en met ongelijkheidseffecten die daar het gevolg van kunnen zijn. Dat de zorgen over de gevolgen van het klimaatbeleid ongelijk zijn verdeeld en het sterkst leven in groepen met minder hulpbronnen, is niet alleen onwenselijk vanuit het perspectief van rechtvaardigheid. Het staat ook het draagvlak voor de klimaatambities en daarmee mogelijk de effectiviteit van het klimaatbeleid in de weg.

Het sturen op duurzaam gedrag door de inzet van generieke maatregelen, zoals de beprijzing van energie, vlees of zuivel, is relatief eenvoudig te implementeren en kan effectief zijn om duurzaam gedrag te stimuleren. Onderzoek laat zien dat financiële overwegingen een belangrijke rol spelen in de totstandkoming van duurzame gedragskeuzes (Versantvoort et al. 2024). Tegelijkertijd kunnen ook andere drijfveren en ervaren belemmeringen een grote rol spelen (Bouman et al. 2021). De keerzijde van beprijzende maatregelen is dat ze mensen die weinig te besteden hebben onevenredig hard kunnen raken. Dat is vooral het geval waar het om basisbehoeften gaat, zolang mensen voor zichzelf geen aantrekkelijk, toegankelijk en betaalbaar duurzaam alternatief zien. Dit kan gevolgen hebben voor hun bestaanszekerheid en de kwaliteit van leven, en het kan bestaande ongelijkheid verder vergroten. Dit kan de steun voor beleid verminderen, weerstand vergroten en zo ook de transitie in de weg staan.

Niet alle maatregelen die nodig zijn om de huidige klimaatambities te kunnen halen, zullen populair zijn bij alle groepen in de samenleving. Maatregelen die aan het dagelijks leven van mensen raken, kunnen bijvoorbeeld op relatief weinig steun rekenen bij de groep die over relatief weinig hulpbronnen beschikt. Mogelijk speelt daarbij een rol dat de leefstijl van laatstgenoemde groepen vaak al veel minder belastend is voor klimaat, natuur en milieu en zij de gevolgen van maatregelen sterker voelen in het dagelijks leven. Als maatregelen lagere inkomens die het klimaat het minst vervuilen het hardst raken, gaat dit in tegen het door mensen belangrijk gevonden rechtvaardigheidsprincipe dat de vervuiler betaalt. Daarnaast heeft een substantiële minderheid van de bevolking het gevoel dat een kleine groep klimaatmaatregelen opdringt aan de rest. Dat gevoel leeft sterker in groepen met minder hulpbronnen (De Kluizenaar en Flore 2021; Versantvoort et al. 2024). Bij maatregelen om klimaatambities te realiseren kan het zwaartepunt ook liggen bij de burgers en bedrijven met de grootste ecologische voetafdruk. Zo staat wat van verschillende groepen in de samenleving wordt gevraagd in verhouding tot de mate waarin deze groepen bijdragen aan vervuiling. Voor bredere participatie in de verduurzamingstransitie is het nodig dat rechtvaardigheidsprincipes waaraan veel mensen waarde hechten meegenomen zijn in de beleidsvisie en daar helder en eenduidig over gecommuniceerd wordt.

Flankerend beleid kan helpen om onbedoelde neveneffecten te repareren of te voorkomen, bijvoorbeeld met compensatiemaatregelen of toeslagen. Dat kan echter nadelen hebben: denk aan de kosten en complexiteit van de regelgeving en uitvoering, en de mogelijkheid dat compensatie niet goed

terecht komt bij iedereen die daar recht op heeft. Een alternatief is om aan de voorkant rekening te houden met ongewenste neveneffecten. Dat kan bijvoorbeeld door basisbehoeften zoveel mogelijk te ontzien en meer nadruk te leggen op luxegoederen (zoals vliegen), en door te zorgen voor geschikte laagdrempelig toegankelijke alternatieven. In de samenleving is brede steun voor compensatie voor de laagste inkomens, voor het principe dat de sterkste schouders de zwaarste lasten moeten dragen en voor het principe dat de vervuiler betaalt (Versantvoort et al. 2024). In algemene zin betekent koersen op de kwaliteit van de samenleving dat de overheid er tevens in het klimaatbeleid voor kiest om aan de voorkant ook sociaal-maatschappelijke doelen te prioriteren en in te zetten op maatregelen waarmee de meeste bredewelvaartswinst valt te halen. Dit kan door meer rekening te houden met de kwaliteit van leven van mensen en met versterking van de positie van degenen die over de minste hulpbronnen beschikken. Na renovatie van de woning maken mensen in deze groep zich vaak minder zorgen over hun financiële situatie en ervaren ze dat hun gezondheid erop vooruit is gegaan (Van der Wal et al. 2023).

Het is eveneens van belang om aandacht te besteden aan een rechtvaardige verdeling van de lusten en lasten tussen huishoudens en bedrijven. In de perceptie van burgers is die verdeling op dit moment niet rechtvaardig, doen grote bedrijven in hun ogen nog onvoldoende en moet de overheid daar strenger op sturen. Als deze perceptie niet verandert, kan dit de steun voor beleid ondermijnen en daarmee verandering in de weg staan. Een brede klimaatraadpleging laat zien dat burgers het bij voor hen pijnlijke maatregelen belangrijk vinden dat de overheid eerst voldoende doet om de grootste vervuilers te laten bijdragen, dat lage inkomens voldoende worden beschermd en dat de kloof tussen arm en rijk niet verder toeneemt door maatregelen (Mouter et al. 2021). De legitimiteit van beleid staat onder druk als burgers niet meer bereid zijn het beleid te aanvaarden, omdat ze niet zien hoe dat het algemeen belang dient en omdat ze de lasten onrechtvaardig verdeeld vinden. Goede communicatie over de gemaakte afwegingen en over hoe daarin de belangen van burgers zijn meegewogen is belangrijk voor de ervaren responsiviteit en daarmee ook voor het vertrouwen in de overheid.

6.2.2 Keuze 1: transitie versnellen of juist vertragen?

In het politieke debat en in de huidige formatie is discussie over de vraag hoe Nederland zich tot internationale duurzaamheidsafspraken wil verhouden en over het tempo van de transitie. Nederland kan internationale afspraken als uitgangspunt nemen voor het verduurzamingstempo, verdere versnelling nastreven (bv. versnelde afbouw van afhankelijkheid van fossiele brandstoffen), of juist op de rem trappen.

Er zijn redenen om te versnellen. Zo zijn de kosten van klimaatverandering – mondiaal gezien – enorm. Deze kosten zullen de kosten van klimaataanpak ver overstijgen (Glanemann et al. 2020; Stern 2007). De gevolgen voor de leefbaarheid van grote gebieden op aarde zijn groot en de frequentie van extreme weersomstandigheden neemt snel toe, ook in Nederland (IPCC 2023). Wetenschappers benadrukken dan ook al geruime tijd het belang van snelle klimaatmitigatie. Klimaatmitigatie is een mondiale opgave die om internationale samenwerking vraagt en waaraan alle landen moeten bijdragen. Vanuit internationale rechtvaardigheidsoverwegingen kan daarbij de verwachting ontstaan dat de rijkste landen ook een grotere bijdrage aan die mondiale opgave leveren. Zij dragen van oudsher ook het meest bij aan de uitstoot van broeikasgassen (AIV 2023). Een ander argument voor het versnellen van de transitie kan zijn dat Nederland zo investeert in een toekomstbestendige arbeidsmarkt en economie (WRR 2023), in een schonere leefomgeving en daarmee ook bescherming van de volksgezondheid. Nederland kan de eigen internationale positie versterken door een technologische voorsprong te realiseren, de afhankelijkheid van schaarse grondstoffen te verminderen en de weerbaarheid tegen prijsschokken te vergroten. Versnellen heeft echter ook nadelen, als burgers en bedrijven de snelheid van de transitie niet willen of kunnen bijbenen. Dit kan de steun voor beleid, brede participatie en het vertrouwen in de overheid onder druk zetten. Gezien de verschillen tussen groepen burgers met meer en minder hulpbronnen in hoe zij de gevolgen van klimaataanpak ondervinden en ervaren, heeft versnellen ook het risico dat de financiële situatie van burgers in minder sterke financiële positie sterker onder druk komt te staan en dat structurele ongelijkheden in de samenleving toenemen, als daar niet nadrukkelijk rekening mee wordt gehouden in beleid. Daarbij is ook de ervaren rechtvaardigheid van de verdeling van de lasten en lusten tussen burgers en industrie een belangrijk aandachtspunt en voorwaardelijk voor aanvaarding van beleid dat burgers raakt.

Er zijn ook argumenten om te vertragen. Zo kan de transitie, afhankelijk van hoe deze vorm krijgt, veel vragen van de samenleving en vraagt ze om investeringen uit publieke middelen. In het politieke debat gaan dan ook stemmen op om het tempo van de transitie bij te stellen, en andere prioriteiten zwaarder te laten wegen. De overheid kan zichzelf, het bedrijfsleven en burgers daarmee ook meer aanpassingstijd gunnen, meer ruimte voor maatwerk mogelijk maken en dit kan de uitvoeringskwaliteit ten goede komen. Daar staat tegenover dat vertragen de ernst van de problemen kan doen toenemen. Het impliceert bovendien een kostenstijging van de (uitgestelde) aanpak en schuift de lasten door naar volgende generaties. Het kan internationale diplomatieke betrekkingen verstoren en van invloed zijn op het *commitment* van andere landen.

Keuzes die nu gemaakt worden, hebben gevolgen voor de kwaliteit van leven in het hier en nu én voor mensen elders en later. Keuzes in het hier en nu vragen daarom te sturen vanuit een visie op de langere termijn, waarin zowel economische en ecologische als sociaal-maatschappelijke consequenties worden meegenomen. Daarbij is het van belang de doorwerking van beleid voor verschillende groepen in de samenleving goed te doordenken aan de voorkant, mensen met minder hulpbronnen te beschermen tegen onbedoelde neveneffecten en te voorkomen dat transitiebeleid bestaande ongelijkheid verder uitvergroot.

6.2.3 Keuze 2: verantwoordelijkheid bij burgers en bedrijfsleven, of voortouw bij de overheid?

De transitie vraagt ook om politieke keuzes rond de verdeling van verantwoordelijkheden: wat doet de overheid, wat vraagt de overheid van burgers en wat laat zij over aan de markt? Zoals dit hoofdstuk toont, zien de meeste burgers graag dat vooral de overheid en grote bedrijven veel verantwoordelijkheid nemen voor de klimaataanpak. In hun ogen doen de overheid en vooral grote bedrijven nog te weinig. Het kan de steun voor beleid dat burgers raakt ten goede komen als zij ervan overtuigd zijn dat ook andere spelers, met name de grote bedrijven, voldoende doen en dat de overheid daar streng op stuurt. Dit wijst er mogelijk ook op dat mensen naar de overheid kijken om grote bedrijven hun bijdrage te laten leveren. Dat sluit ook aan bij het breed gedragen rechtvaardigheidsprincipe dat de vervuiler betaalt. Een sterker sturende overheid kan wellicht de transitie versnellen door heldere en effectievere keuzes, en kan een rechtvaardigere verdeling van lusten en lasten en inclusie borgen. Het kan ook als nadeel hebben dat sommige mensen en bedrijven afhaken.

Burgers hebben vertrouwen in de competenties van bedrijven, maar minder in de intenties. Wegen bedrijven als het erop aankomt belangen van burgers en samenleving wel genoeg mee, of zal het winst oogmerk uiteindelijk leidend zijn? Het voorkomen van een toename in ongelijkheid, het borgen van een rechtvaardige verdeling en het zekerstellen van brede inclusie waren veelgenoemde argumenten voor een leidende rol van de overheid in gesprekken met burgers over verantwoordelijkheidsverdeling bij duurzame energieprojecten. Voor het borgen van het publieke belang werd dan ook vooral naar de overheid gekeken (De Kluizenaar et al. 2022). Wanneer de overheid er echter voor kiest om verantwoordelijkheden te beleggen bij burgers of de markt, is aandacht voor de voorwaarden om publieke belangen te borgen cruciaal. Wanneer initiatieven van burgers en het bedrijfsleven echter onvoldoende gesteund en gestimuleerd worden, kan dat een negatieve invloed hebben op participatie en verduurzaming.

Dat burgers graag zien dat overheid en grote bedrijven meer verantwoordelijkheid nemen voor de klimaataanpak, betekent niet dat ze geen rol voor zichzelf zien. Veel mensen willen zelf actie ondernemen en willen ook graag betrokken zijn bij de ontwikkeling en uitvoering van beleid. Maar in de ervaren responsiviteit en de burgerbetrokkenheid lijkt bij klimaatbeleid nog winst te behalen. De bereidheid tot het nemen van meer eigen verantwoordelijkheid hangt daarbij samen met hulpbronnen. Hoewel de groepen die over relatief veel hulpbronnen beschikken vaker aangeven bereid te zijn het eigen gedrag aan te passen, zien we ook dat deze groepen een grotere ecologische voetafdruk hebben en vaker vliegen. De groepen die relatief het meest bijdragen aan de uitstoot van CO₂ hebben meer mogelijkheden en zijn vaker bereid om zelf wat te doen en om maatregelen van de overheid te accepteren. Het lijkt er dus op dat ook daar winst te behalen is.

Literatuur

- AIV (2023). *Klimaatrechtvaardigheid als noodzaak*. Den Haag: Adviesraad Internationale Vraagstukken.
- Beek, J. van, N. Theelen, D. van der Vegt, B. Wolf en P. Kanne (2023). *Duurzaam denken, duurzaam doen 2023. Duurzaam denken niet altijd nodig voor duurzaam doen*. Amsterdam: I&O Research.
- Bokhorst, M., N. Ruckert, M. Klip en T. van Manen Kooij (2022). *Ongelijke toegang tot de energietransitie. Laagdrempeliger voorzieningen voor alle huishoudens*. Den Haag: Nationale Ombudsman.
- Bouman, T., L. Steg en G. Perlaviciute (2021). From values to climate action - Review. In: *Current Opinion in Psychology*, jg. 42, nr. december, p. 102-107.
- CBS (2023a). *Klimaatverandering en energietransitie. Opvattingen en gedrag van Nederlanders in 2023*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2023b). *Vooraf huishoudens met hoog inkomen hebben een stekkerauto*. Geraadpleegd 18 maart 2024 via www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2023/47/vooral-huishoudens-met-hoog-inkomen-hebben-een-stekkerauto.
- CBS (2023c). *Autobezit en kilometers huishoudens naar inkomen, 2019*. Geraadpleegd 18 maart 2024 via www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2023/07/autobezit-en-kilometers-huishoudens-naar-inkomen-2019.
- CPB (2023). *Concept Macro Economische Verkenning 2024*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Ecorys (2022). *Onderzoek Nederlandse inkomens en CO2 voetafdruk. Inzichten uit bestaande databronnen*. Rotterdam: Ecorys.
- Glanemann, N., S.N. Willner en A. Levermann (2020). Paris Climate Agreement passes the cost-benefit test. In: *Nature Communications*, jg. 11, art. 110.
- Geurkink, B., E. Miltenburg en J. den Ridder (2023). *Burgerperspectieven 2023 | extra verkiezingsbericht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Grey, C.N., S. Jiang, C. Nascimento, S.E. Rodgers, R. Johnson, R.A. Lyons en W. Poortinga (2017). The short-term health and psychosocial impacts of domestic energy efficiency investments in low-income areas: A controlled before and after study. In: *BMC Public Health*, jg. 17, art. 140.
- Heerma van Voss, B. (2024). *Aanpak fossiele subsidies begint met definitie die aansluit bij klimaatbeleid*. In: *Economisch Statistische Berichten*, 29 februari 2024. Geraadpleegd 18 maart 2024 via esb.nu/aanpak-fossiele-subsidies-begint-met-definitie-die-aansluit-bij-klimaatbeleid.
- IPCC (2023). *Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Genève: Intergovernmental Panel on Climate Change.
- Ivanova, D. en R. Wood (2020). The unequal distribution of household carbon footprints in Europe and its link to sustainability. In: *Global Sustainability*, jg. 3, art. e18 (doi.org/10.1017/sus.2020.12).
- Kanne, P., T. van Hofweegen, K. Kooiman en W. van Engeland (2019). *Duurzaam denken is nog niet duurzaam doen. De CO2 voetafdruk van Nederland*. Amsterdam: I&O Research.
- Kluzenaar, Y. de en P. Flore (2021). *Klimaataanpak: Toekomstbepalende keuzes voor onze samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kluzenaar, Y. de en A. van der Heide (2023). *Verduurzaming als sociaal-maatschappelijke opgave*. In: W. Huijink, D. Verbeek-Oudijk en R. Willems (red.), *Kwesties voor het kiezen. Maatschappelijke thema's voor de Tweede Kamerverkiezingen 2023*. (p. 49-58). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kluzenaar, Y. de en A. van der Torre (2023). *Verduurzaming vanuit burgerperspectief*. In: D. Verbeek-Oudijk, S. Hardus, A. van den Broek en M. Reijnders (red.), *Sociale en Culturele Ontwikkelingen: Stand van Nederland 2023* (p. 90-110). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kluzenaar, Y. de, A. Steenbekkers, K. Muiderman, A. Mangnus en W. Blijleven (2022). *Burgers, overheid of bedrijven: wie is aan zet?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Middelkoop, M. van, S. van Polen, R. Holtkamp en F. Bonnerman (2018). *Metten met twee maten. Een studie naar de betaalbaarheid van de energierekening van huishoudens*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Miltenburg, E., B. Geurkink, L. Herweijer en J. den Ridder (2023). *Burgerperspectieven 2023|3*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Mouter, N., L. van Beek, A. de Ruijter, J.I. Hernandez, S. Schouten, L. van Noord en S. Spruit (2021). *Brede steun voor ambitieus klimaatbeleid als aan vier voorwaarden is voldaan*. Den Haag: Rijksoverheid.
- Mulder, P., A. Batenburg en F. Dalla Longa (2023). *Energiearmoede in Nederland 2022. Een actuele inschatting op nationaal en lokaal niveau*. Amsterdam: TNO.
- Nibud (2024). *Koopkrachtveranderingen in 2024. Koopkrachtplaatjes voor 117 voorbeeldhuishoudens*. Utrecht: Nationaal Instituut voor Budgetvoorlichting.

- Scholte, S., Y. de Kluizenaar, A. de Wilde, A. Steenbekkers en C. Carabain (2020). *Op weg naar aardgasvrij wonen: De energietransitie vanuit burgerperspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schotten, G., G. Brouwer, B. Heerma van Voss en F. van Hoenselaar (2023). *Isoleren en compenseren: reactie van huishoudens op de energiecrisis*. Amsterdam: De Nederlandsche Bank.
- Schyns, P. (2016). *Kiezen bij de kassa. Een verkenning van maatschappelijk bewust consumeren in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Steenbekkers, A. en S. Scholte (2019). *Onder de pannen zonder gas. Woningeigenaren en hun afwegingen voor aardgasvrije alternatieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Steenbekkers, A., R. Fransman en W. Mensink (2021a). *Meedoen aan woningverduurzaming*. In: L. van Noije, D. Verbeek-Oudijk en J. de Haan (red.), *Kwesties voor het kiezen 2021* (p. 253-332). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Steenbekkers, A., R. Fransman, Y. de Kluizenaar en P. Flore (2021b). *Woningverduurzaming: willen en kunnen betekent nog niet doen. Drijfveren en ervaren barrières bij woningeigenaren*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Stern, N. (2007). *The economics of climate change: The Stern review*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Vergeer, R. (2017). *Wie profiteert van het klimaatbeleid? Verdeling van subsidies en belastingkortingen tussen armere en rijkere huishoudens*. Delft: CE Delft.
- Versantvoort, M., M. Klomp, M. Elsen, T. Tromp, N. Kieruj, Y. de Kluizenaar, J. Iedema, L. Heil en I. van den Heuvel (2024). *Tussen duurzaam denken en duurzaam doen. Houding, gedrag en veranderbereidheid van religieuze en niet-religieuze Nederlanders als het gaat om klimaat*. Den Haag/Amsterdam/Tilburg: Sociaal en Cultureel Planbureau/Protestantse Theologische Universiteit/Centerdata.
- Vrooman, C., J. Boelhouwer, J. Iedema en A. van der Torre (2023). *Eigentijdse ongelijkheid. De postindustriële klassenstructuur op basis van vier typen kapitaal. Verschil in Nederland 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wagemans, F. en S. Peters (2023). *Roep om een overheid die verantwoordelijkheid neemt: Burgers over de verdeling van verantwoordelijkheden bij grote maatschappelijke opgaven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wal, A. van der, C. van Ooij en K. Straver (2023). *Landelijk Onderzoeksprogramma Energiearmoede. Effecten van fixers/energiecoaches, renovaties en witgoedregelingen*. Amsterdam: TNO.
- WRR (2023). *Wetenschap onderstreept noodzaak tot versterking klimaatbeleid (brief)*. Den Haag: Wetenschappelijke Klimaatraad.

Dit is een uitgave van:

Sociaal en Cultureel Planbureau
Postbus 16164
2500 BD Den Haag
www.scp.nl
info@scp.nl